

Srdan Prodanović

SMEHOM DO DRUŠTVENE PROMENE: O SAVREMENOJ UPOTREBI POLITIČKOG HUMORA

SAŽETAK

U ovom radu ćemo nastojati da ispitamo neke od savremenih teorij-skih specifičnosti političke upotrebe humora. Osnovno polazište glasi da politički humor podrazumeva da se ismeva upravo ono ponašanje koje se isuviše rigidno zasniva na normama, konvencijama ili predrasudama koje su od presudne važnosti za reprodukciju datog društvenog poretka. Humor utoliko nužno referira na ono što je opšte u društvenom delanju i upravo taj njegov aspekt ga čini privlačnim za političku upotrebu i društveni angažman. Na osnovu ovih apstraktnih uvida, nastojaćemo da ponudimo tri smera političke upotrebe humora. Naročitu pažnju ćemo posvetiti tome na koji način sama stabilnost sistema utiče na političke domete humorističkog sagledavanja političkih događaja.

KLJUČNE REČI

humor, (politička)
satira, društveni
angažman, društvena
promena

Uvod

Čini se da je danas smeh postao istinski važan politički fenomen. Nedavno smo mogli da prisustvujemo više nego burnoj Twitter debati o tome da li je standap komičar Džo Rogan (Joe Rogan) napravio kardinalan prestup zbog toga što je u svom podkastu – koji između ostalog sadrži i šaljivi osvrt na svakodnevne probleme – navodno promovisao antivakserske stavove i da bi ga, shodno tome, trebalo ukloniti sa Spotifaj (*Spotify*) platforme. Ovo je samo vrh ledenog brega kada govorimo o savremenim kompleksnostima odnosa između slobode govora, komedije i političke korektnosti, a koji se možda najjasnije očituju u takozvanom javnom otkazivanju nastupa prominentnih standap komičara. Pored toga, humoristi se u sve većoj meri aktivno angažuju kao političari. Đuzepe „Bepe” Grilo (Giuseppe „Beppe” Grillo), kao i trenutni predsednik Ukrajine, Volodimir Zelenski (Володимир Зеленський), svoj su javni angažman započeli kao komičari. Da situacija bude još komplikovanija, kada god bi Donald Tramp (Donald Trump) izrekao neku nedoličnu izjavu sa mesta predsednika Sjedinjenih Država; poput toga da bi u borbi protiv korona virusa mogle pomoći

injekcije varikine, njegovo najčešće opravdanje glasilo je da nije u pitanju nekakva zla ili suluda namera, već da je posredi samo njegov „narodski” sarkazam (Blake 2020; Farnsworth and Lichter 2020). Humorizacija politike i politizacija humora stoga možda nikad nije bila izraženija, pogotovo ukoliko u obzir uzmemo koliko je i sama komunikacija o svakodnevnom društvenim problemima obeležena potrebom da se autentičnost sopstvenog posta na nekoj od društvenih mreža ojača ironijskim ili, po mogućstvu, sarkastičnim opažanjem.

Imajući u vidu složenost pomenute problematike, u ovom radu ćemo nastojati da ukažemo na određeni emancipacijski potencijal koji politička upotreba humora nosi sa sobom, ali ćemo takođe pokušati da pokažemo da uvećanje značaja humora u medijskom okruženju ne mora nužno da se uzme kao pokazatelj većeg stepena demokratizacije ili otpora aktuelnim odnosima moći. Rad će biti podeljen u četiri odeljka. Prvo ćemo pokušati da ukažemo na to da politički humor podrazumeva opštost zbog toga što predstavlja reakciju na rigidnu i nerefleksivnu reprodukciju društvenih konvencija, predrasuda, pravila i normi. Naročitu pažnju ćemo posvetiti specifičnostima političkog humora koje nastaju usled toga što je predmet humora neka opšteprihvaćena norma i/ili predrasuda, a takođe ćemo pažnju posvetiti i nešto redem slučaju kada se humorom nastoji preispitati sama granica značenja. U drugom odeljku ispitaćemo na koji način pojava kompleksnih oblika dominacije – koji nemaju pretenziju na opštu prihvaćenost i nepromenljivost istih – utiče na angažman koji bi bio obojen političkim humorom. U zaključnim odeljcima rada razmotrićemo koje su socijalne implikacije sve rasprostranjenijeg prisustva političke satire kao oblika izveštavanja o tekućim političkim događajima.

Tri smera političke upotrebe humora

Svaki društveni poredak podrazumeva određenu vrstu podrazumevanja. Svakodnevna interakcija zahteva ne samo da znamo najveći broj društvenih pravila, već da ih u izvesnoj meri nerefleksivno sledimo. Kao što je poznato, ovo je navelo brojne sociologe da tvrde kako postoje aspekti društvene strukture koji izmiču svakom obliku svakodnevnog znanja koje smo tokom godina akumulirali. Bilo da se radi o Dirkemovoj (Durkheim) društvenoj činjenici, Marksovom pojmu baze, Parsonsovom (Parsons) sistemu kulture ili Burdijeovom (Bourdieu) habitusu, većina (modernih) klasika – sa izuzetkom etno-metodologije i određenih varijacija simboličkog interkacionizma mikrosociologije¹ – insistirali su na tome da postoji jedna apstraktna tačka

1 Pogledati na primer (Collins 2005; Goffman 1974)

funkcionisanja sistema koja nužno ostaje van domašaja kognicije „običnih aktera”, uprkos tome što taj aspekt društvenog uređenja u velikoj meri određuje njihovo (kolektivno) ponašanje.

Ipak, ovde se nameće pitanje na koji način su ovi uvidi tačno povezani sa humorom? Jednostavni odgovor bi glasio da humor i smeh na određeni način tragaju za sličnom tačkom opštosti za kojom traga i sociologija (Davis 1979). Naime, još je Bergson (Bergson) govorio o tome kako, za razliku od dramskih dela koja su fokusirana ka tome da nas na izvestan način uvuku u sopstveni narativ i predstave nam neku vrstu singularnosti koja često samo inicijalno referira na sasvim konkretne elemente naše svakodnevne prakse, humor za svoju preokupaciju ima opštost (Shuster 2013: 622). Bergson na jednom mestu u svom klasičnom delu *O smehu* eksplicitno sugerise: „Dramatičar izvodi pred nas razvoj stanja jedne duše, neki živi zaplet osećanja i događaja, ukratko nešto što se dogodilo, da se više nikada ne ponovi” (Bergson 2004: 131). Fokus komedije je pak na ponovljivim i rasprostranjenim ljudskim osobinama i događajima, drugim rečima, razlog za smeh mora na određeni način „...da izražava neki prosek ljudskog roda” (Bergson 2004: 137). Smeh bi, prema Bergsonovom mišljenju, trebalo da služi kao korektiv mehaničke rigidnosti u ponašanju koji se ogleda u nerefleksivnoj prisutnosti proseka u nekoj konkretnoj osobi ili pojavi koja je predmet smeha. Tako, na tragu ovih ideja, možemo reći da humor predstavlja svojevrsni korektiv za rigidno sleđenje nekih opštih normi društvenog ponašanja. Ovde je takođe važno primetiti da je za adekvatno funkcionisanje ovog korektiva potrebno da isti bude razumljiv što većem broju aktera, budući da se referira na onaj aspekt društvene interakcije koji izmiče svakodnevnom znanju. Jedna dalja teza koja proizlazi iz bergsonovskog pristupa humoru bi tako glasila da prekoračenje konvencija kojima se, svesno i nesvesno, rukovodimo u svom životu predstavljaju izvor smeha. Drugim rečima, nalazimo da je smešno upravo ono što nas na izvestan način izmešta iz konvencija time što nas, kroz humorističku intervenciju, tera na refleksiju o istim.

Ovde bi trebalo imati u vidu da je ova usmerenost ka opštom zajednička karakteristika humora bez obzira da li se smejemo autoritarnom diktatoru, ili pak seksističkoj šali o plavuši – dakle, bez obzira na „stepen progresivnosti” koju šala smeru ili naposljetku proizvodi kod smejača. U oba slučaja, humoristički zahvat podrazumeva da predmeti podsmeha slepo slede svoju ulogu, odnosno, pravila kroz koje se date uloge reprodukuju. Afinitet koji postoji između smeha i politike se stoga može delimično objasniti postavljanjem svojevrsne *svečarske rigidnosti* koju smeh ima za cilj da razobliči. Svaki put kada nekom tipičnom načinu ponašanja pridamo status neupitne vrednosti koja se „uvek i svuda mora uzimati za ozbiljno”, mi tada zapravo

norme koje regulišu pomenuto ponašanje tretiramo sa izvesnom dozom svečarske rigidnosti. Sam zazor od smeha priziva smeh. Rigidna nespojivost date konvencije i humora je ono što privlači humoristu.²

Otuda je razumno pretpostaviti da što je neka vlast više zaodnuta svečarskom rigidnošću to je verovatnoća da će humor – koji se u ovom slučaju obično smatra političkim sredstvom i oblikom društvenog angažmana – biti sagledan kao duboko problematičan. Politička upotreba humora u tom pogledu predstavlja ubojito sredstvo kritike u autoritarnim društvima upravo zbog toga što podriva izvor autoritarnosti koja se ogleda u činjenici da sam vođa mora najrigidnije da se pridržava sopstvene uloge: on ne sme da greši, da bude slab, ali iznad svega ne sme da se šali spram sopstvene pozicije ili postupaka. Možda je zato retko koji diktator imao smisao za humor (pogotovo u pogledu njegove same vladavine) ili koristio duhovitost kao izvor svoje harizme.³ Zanimljivo je da ismevanje sakralnih simbola, tradicije i konzervativnih vrednosti, ili pak vladara i određenih visoko uticajnih ličnosti često podrazumeva optužbu da je šala ne samo oličenje lošeg ukusa, već da predstavlja čin svetogrđa. Kada je alternativna pank grupa *Pussy Riot* izvela umetnički performans pod nazivom *Pank molitva – Bogorodice, oteraj Putina!* u Hramu Hrista Spasitelja u Moskvi, reakcija države bila je drakonska: sve pripadnice su poslate na višegodišnje robije zbog čina huliganstva. Utoliko ne čudi što se u literaturi često navodi kako smeh predstavlja ne samo oruđe u angažmanu društvenih grupa, već da je u stanju da pruži određenu vrstu utočišta onima koji bi da se pobune protiv autoritarnih tendencija u datom društvu (Dmitriev 2006; Tesnohlikova 2021), budući da su aktivistkinje uz pomoć otklona koji pruža humor, lakše podnele ovakvu vrstu kazne (Pahl 2016).⁴ No, i u demokratskim društvima postoje okolnosti u kojima ismevanje rigidnog pridržavanja konvencija sa sobom nosi konotaciju uvrede, ako ne i klevete. Leni Brus (Lenny Bruce), pionir sadašnjeg formata stendap komedije je, na primer, više puta hapšen zbog „opscenosti” svog nastupa koji nije bio po volji puritanskih elita tokom 50-ih i 60-ih godina u Sjedinjenim Državama. Isto tako, kada je humoristička grupa, Monti Pajton (Monty Python) snimila film *Žitije Brajanovo*, povela se relativno široka debata oko toga koja granica između smeha i blasfemije u koju se, naročito u Sjedinjenim Državama, umešala katolička crkva, kao i jevrejske verske zajednice (Brummer 2013). Smeh,

2 Ovo je sasvim na tragu teorija inkongruencije humora koju su zasnovali Kant (Kant) i Šopenhauer (Schopenhauer), a koja sugerise da nalazimo smešnim ono što odudara od pravilnosti, odnosno od naših očekivanja.

3 Za neke značajne izuzetke pogledati (Dmitriev 2006: 57)

4 Pritom je važno primetiti da njihov najnoviji singl pod nazivom „Odsmej se” (*Laught it off*) upravo pledira na snagu smeha u vođenju feminističke borbe (Anon n.d.)

dakle, poseduje određenu subverzivnu ulogu kada za svoj predmet uzima one vrednosti i norme koje se smatraju neupitno ozbiljnim, odnosno, centralnim za ukupnu reprodukciju datog društvenog poretka.

Postoji svakako i naličje ove sposobnosti humora da kroz svoju opštost egzemplarno učini profanim ono što bi trebalo da bude neupitna vrednost jednog društva. Naime, glavni problem se ogleda u tome što su predrasude takođe inherentno opšte u svojim epistemološkim pretenzijama, a njihovo otvoreno zastupanje i širenje neretko može biti predmet (ne)formalnih sankcija (npr. širenje govora mržnje ili mizoginije). Svi znamo u kojoj meri vicevi koji ismevaju plavuše, druge etničke grupe ili pripadnike druge rase mogu biti uvredljivi. Upravo ova sposobnost humora da nanese određenu vrstu duševne patnje je uslovlila pojavu takozvane kulture otkazivanja (*cancel culture*) u okviru koje je novootkrivena moć običnih korisnika društvenih mreža generisala niz *online* kampanja da se javne ličnosti (među kojima su i brojni komičari) pozovu na odgovornost zbog svog mizoginog/homofobičnog/transfobičnog ponašanja, ili učešća u reprodukciji sistema rasnog isključivanja i kulturne aproprijacije. To znači da i humoru koji se zasniva na predrasudama postoji određeni potencijal „transgresije”, ali isključivo nad onim normama i vrednostima koje, iako su relativno rasprostranjene, nisu i dalje postale upisane u zdrav razum, odnosno koje se *ne* uzimaju zdravo za gotovo. Otud za razliku od satire svečarske rigidnosti u kojoj je glavni predmet sporenja da li se neka osoba ili fenomen smeju u bilo kojem kontekstu uopšte ismevati, u humoru koji svoju opštost crpi iz predrasuda glavna linija konflikta tiče se toga da li takva vrsta ismevanja uopšte predstavlja humor. Američka humoristkinja Moli Ajvins (Molly Ivins) je u tom pogledu veoma lapidarno zaključila: „Satira je tradicionalno oružje nemoćnih protiv moćnika.... Kada je satira usmerena na nemoćne, ona ne samo da je okrutna – već je i vulgarna” (citirano prema: Dagnes 2012: 167).

Konačno, postoji još jedno, pomalo paradoksalno, svojstvo humorističke opštosti koje podrazumeva da apsurd može postati izvor intersubjektivnosti i opštosti. Ovde nam na um padaju autori poput Danila Harmsa (Даниил Ива́нович Хармс), Ežena Joneska (Eugen Ionescu) ili Semjuela Beketa (Samuel Beckett), koji kroz svoj rad otvaraju prostor za političku deliberaciju time što su, rušeći konvencije značenja i jezika, stvarali mogućnost da se misli nemislivo. Naime, ovi autori su ukazali na to da gubitak onih krucijalnih i nadasve podrazumevanih vrednosti koje čine osnov normativne integracije celog jednog društva može biti iskomuniciran kroz humor, upravo zbog toga što je *pad* konvencija njegov izvor.⁵ Dakle, humor

5 Ovo je u saglasju sa Rortijevim mišljenjem prema kojem je ironijski otklon koji nudi književnost (Rorty 1989) ključan u svakom savremenom teorijskom naporu da se ukaže na nepremostivu kontingentnost samih temelja sopstva, jezika i društva.

ima tu jedinstvenu sposobnost da stvara nova značenja, a da ne ponudi pozitivne predloške istih. Naravno teško je zamisliti neke neposredne političke posledice ove njegove sposobnosti, ali ipak to ne znači da ovakva vrsta veoma kompleksnog pristupa smehu nema dugoročne društvene posledice.

Shodno tome, možemo govoriti o tri smera koji politička upotreba humora može da ima. Tako u onim slučajevima gde se, kroz sposobnost smeha da na opšti način dovede u pitanje ono što se vrlo često ideološki podrazumeva u okviru datog normativnog poretka, vrši *re-politizacija* onoga što je predmet smeha. Ovde možemo govoriti o jednosmernosti političke upotrebe humora, budući da se objekt humorističkog zahvata takoreći nameće usled ispoljavanja prevelike (svečarske) rigidnosti. Sa druge strane, u onim slučajevima u kojima se humor zasniva na opštosti predrasuda, postoji povratna sprega gde se političke borbe i trvenja premeštaju iz eksplisitivne političke sfere u pitanje toga šta je smešno – čime se humor (*samo*) *politizuje*. Naposletku, treća implikacija opštosti koju je detektovao Bergson ima, donekle suptilnije, političke implikacije. Ona se tiče sposobnosti humora da u određenim slučajevima dovode u pitanje same granice razumljivog. Ovo je, u nedostatku bolje reči, avangardni oblik humora koji podrazumeva da se smeh na izvestan način okreće protiv samog jezika (kojim je i sam formulisan) i postaje *samoreferentan*.

Aporije angažovanog humora u doba krize

Valja primetiti da smo se u dosadašnjoj raspravi u velikoj meri fokusirali na to kako humor na inherentno intersubjektivan način podriva opšte predrasude i/ili institucije koje se u okviru svakodnevice ne dovode u pitanje, a na kojima pak počiva reprodukcija sveukupnog društvenog poretka i sledstvenih odnosa moći. U tom pogledu, sve do sada obrađene mete podsmeha bile su na izvestan način statične upravo zbog toga što su percipirane kao nepromenljive. Međutim, šta ćemo sa onim slučajevima gde je društvo u stalnom previranju ili krizi, odnosno gde nestabilnost samog poretka ukida one nekada neupitne i zdravo za gotovo uzete norme o kojima smo govorili u prethodnom odeljku? Drugim rečima, šta sa onim slučajevima u kojima su mete ili objekti humora nužno promenljivi? Ovde možemo odmah napraviti jednu važnu distinkciju između društvene nestabilnosti koja je izazvana takozvanim procesima kompleksne dominacije i sa druge strane kontingencije koja iz temelja uzdrma naša očekivanja u pogledu društvene interakcije. Termin *kompleksna dominacija* u literaturu uvodi Lik Boltanski (Luc Boltanski) kako bi opisao na koji način se proizvodi prihvatanje normi i pravila u kasnom kapitalizmu (Boltanski 2011). On tako primećuje da su dvadesetovekovni oblici dominacije uglavnom

podrazumevali da se različite forme birokratskog upravljanja institucijama opravdaju time što će se insistirati na tome da one predstavljaju aproksimaciju opšteg dobra definisanog kroz relativno nepromenljivi viši zajednički princip (*higher common principle*) (Boltanski and Thévenot 2006). Sa druge strane, novi duh kapitalizma (Boltanski and Chiapello 2007) prihvata sopstvenu nedovršivost i manjkavost u pogledu opravdanja sopstvenog postojanja, pa utoliko i kompleksni oblici dominacije podrazumevaju da se prihvatanje normativnih okvira društvene interakcije proizvede na taj način što će se insistirati na konstantnoj promeni skoro svih aspekata institucija i efektivnom negiranju toga da uopšte postoji postojan zajednički princip na čiju nepravdu bi se neko mogao žaliti. Povrh toga, podstrek za ove parcijalne promene mora da u što većoj meri odražava individualne preferencije – čime se dodatno osnažuju procesi društvene fragmentacije koji dolaze sa osnaživanjem konzumerizma. Sa druge strane, ponekad su određeni događaji toliko nepredvidljivi po svojim posledicama da se stvara utisak opšte krize (Walby 2015) u kojoj mali događaji mogu imati nerasazmerno velike posledice. Kao što ćemo u nastavku videti, svaki oblik nestabilnosti može se razumeti i kao poziv na određenu vrstu angažmana, odnosno rekonstrukcije poljuljanog normativnog poretka. Na osnovu ove distinkcije možemo razlikovati tri vrste adaptacije političkog humora na medijsku fluidnost i rastemeljnost normativnog poretka koja se očituje u kasnoj moderni.

Humor kao reakcija na kompleksnu dominaciju. Kako humor funkcioniše u uslovima kompleksne dominacije? Ako bismo sledili uvide koje smo izneli u prethodnom odeljku, onda bismo mogli da kažemo da ukidanje podrazumevajućeg karaktera jedne grupe široko prihvaćenih opravdanja reprodukcije društvenog sistema (npr. principa jednakosti u državi blagostanja ili veberovskog (Weber) shvatanja racionalnosti birokratije u ranijim fazama razvoja kapitalizma) sa sobom povlači da subverzivni potencijal političke upotrebe humora u znatnoj meri opadne. Drugim rečima, „ubojitost” humorističke kritike direktno zavisi od stepena konvergencije pojedinačnih sistema vrednosti i opravdanja u okviru dominantnog kulturno-institucionalnog poretka zbog toga što njihova rasprostranjenost u populaciji služi kao oslonac za samu intersubjektivnost (pod)smeha koji se upućuje svakom obliku rigidnog pridržavanja tih pravila i konvencija (kroz reprodukciju zadatih uloga i obrazaca tumačenja društvenih odnosa).

Međutim, važna implikacija kompleksne dominacije podrazumeva ubravanje procesa društvene fragmentacije u okviru koje logika partikularnih interesa i vrednosti destabilizuje mogućnost da se prepoznamo kao pripadnici jedne iste, relativno koherentne, grupe ili društva, već da interagujemo

samo u okviru manje ili više provizornih zajednica istomišljenika. Ako ne subverzivno, u ovakvoj situaciji detektovana opštost humora ipak može delovati kratkoročno-terapeutski. Potvrda ove teze se može naći u značajnom porastu broja i popularnosti onih medijskih sadržaja koji eksplicitno političke događaje obrađuju na humoristički način (Farnsworth and Lichter 2020). Naime, čini se da je jedan od razloga za ovakav trend svakako i taj što sama publika u sve većoj meri polaže nadu u to da će humor – kroz svoju sposobnost da stvara generalizacije – ukazati put ka društvenosti, odnosno nekom (novom) obliku zajedničkog višeg principa. Zanimljivo je u tom pogledu primetiti da su *Dnevni šou* (The *Daily Show*) i *Kolberov izveštaj* (Coblert Report), kao pioniri žanra komedije koji se bavi dnevno-političkim temama, u svom nastojanju da prevaziđu sve veću polarizaciju u američkom društvu koja je nastala nakon invazije na Irak, organizovali skup koji je za cilj upravo imao „ponovno uspostavljanje normalnosti i/ili straha”. Ovaj događaj je trebalo da ponovo uspostavi neku vrstu obuhvatne javne sfere, budući da, prema rečima jednog od autora Dnevnog šoua i organizatora skupa, Džona Stjuarta (Jon Stewart), medijskim diskursom dominiraju akteri sa ekstremnim političkim stavovima (Harris 2010). Sa druge strane, ko-organizator Stiven Kolber (Stephen Colbert) je imao donekle kompleksniju ulogu. Naime, kao autor emisije *Kolber izveštaja* (Colbert Report) u kojoj su se parodirali stavovi koje zastupa desničarski usmerena televizija *Foks*, Kolber je trebalo da kroz apsurdnost „sopstvene” političke pozicije o važnosti straha za nacionalni ponos da još jedan podstrek za Stujartovo opravdanje samog skupa. Ova akcija dvojice komičara se i danas uzima kao jedan od važnijih pokušaja da se kroz humor ublaže negativni efekti fragmentacije društva koji su nastali kao posledica rasta važnosti individualnih preferencija (oličenih u pristrasnim kablovskim informativnim kanalima kakvi su *Foks njuz* i *MSNBC*) u poznom razvoju kapitalizma. Štaviše, danas skoro svaki takozvani *late night* format tok-šoua ima značajno naglašenu političku dimenziju.⁶ Upravo u ovoj tački možemo videti suštinsku (ne)moć političke upotrebe humora u doba kasnog kapitalizma.

Ovakvi pristupi političkom humoru mogu se na izvestan način smatrati elementima otpora spram fragmentirajućih strategija kompleksne

6 Pre pojave Trampa kao predsednika Sjedinjenih Država, u okviru ovog formata postojao je svakako odeljak takozvanog monologa u kome se na humoristički način pristupalo aktuelnim političkim događajima. Međutim, ovo je bilo samo *jedna od tema* na koju bi referirali Džej Leno (Jey Leno) ili Dejvid Leterman (David Letterman), dvojica najpopularnijih voditelja emisija *late night* formata tokom 90-ih ili kasnih dvehiljaditih. Danas, autori poput Kolbera (koji je preuzeo Letermanovu emisiju) i Seta Majersa (Seth Meyers) imaju segmente samih emisija (a ne samo monologa) koji podrazumevaju satiričan odgovor.

dominacije time što nastoje da izgrade obris široke i pluralne sfere koja bi se zasnivala na ironijskom podsmevanju patološkim posledicama kontinuiranog procesa rastakanja društva u puki niz zajednica zasnovanih na internetskim eho-sobama. Ali ovde valja biti oprezan u pogledu potencijala ovog otpora da istinski izmeni društvene okolnosti. Naime, kao što smo više puta istakli, potencijal humora da stvori subverzivne efekte direktno zavisi od toga u kojoj meri postoji neki oblik utemeljenja vrednosti koji je relativno koherentno definisan (iako ne mora biti kognitivno dostupan samim akterima). Drugim rečima, opštost humora je na izvestan način parazitska, ona se hrani rasprostranjenošću, koherencijom i stepenom prihvaćenosti opravdanja samog poretka koji bi da dovede u pitanje. Shodno tome, ironijski otklon koji se nudi u političkom tok-šou o kome sada govorimo – jednako kao i sve veća igra sa ironijom u konvencionalnim emisijama – može isključivo da se tumači kao pokušaj da se na kratki rok ublaže efekti kompleksne dominacije, pre nego kao znak njenog slabljenja.

Humor kao reakcija na otetu državu. Trebalo bi međutim imati na umu da ponekad utisak da ne postoje čvrsti ideološki temelji nije isključivo posledica kompleksne dominacije, već i činjenice da institucije jednog društva ne uspevaju da izvrše svoje primarne funkcije. Do ovakvog ishoda dolazi onda kada, usled rasta korupcije i/ili autoritarnosti, vladajući režim zarad svog održanja na vlasti među građanima podstiče ciničan pogled na društvenu stvarnost. Posebno je u tom pogledu važno da što veći broj aktera izbegava da koristi formalna institucionalna rešenja kao okvir za sopstveno delanje, te da se prednost da neformalnim mrežama poverenja (na šta se eksplicitno referira kao na „imanje veze“). Glavna posledica širenja cinizma se ogleda u sve većoj zastupljenosti apatije i razumevanja same sfere politike kao nečeg što je inherentno nemoralno i od čega bi „pošteno građanstvo“ trebalo da se kloni. Pored toga, ovde je važno primetiti da, iako u situacijama gde postoji oteta država mogu postojati strategije kompleksne dominacije, fragmentacija društva u otetoj državi ne disperzuje moć, već je sasvim vidno koncentriše u ruke nekolicine političkih i ekonomskih klika. Shodno tome je i element svečarske rigidnosti kao inspiracije za politički humor veći. Štaviše, humor funkcioniše ne samo kao poziv za (re)politizaciju stanovništva, već zapravo predstavlja aproksimaciju političkog polja time što, opet kroz opštost humorističkog ismevanja, razotkriva vezu između apatije i odnosa moći na kojima počiva ovakva vrsta fragmentacije javne sfere. U neku ruku bismo mogli reći da je u ovim slučajevima cinični svetonazor predmet humorističke obrade u jednakoj meri u kojoj su i sami moćnici koji od njega profitiraju. Još jedan razlog za značaj političke upotrebe humora u društvima gde je oteta država leži u tome što smeh,

kao što je već naznačeno, često podrazumeva superiornost nad onim što je njegov predmet. Utoliko možemo reći da značaj političke upotrebe humora u ovom slučaju u velikoj meri počiva upravo na tome što omogućava kompenzaciju za činjenicu da ostatak javne sfere ne funkcioniše valjano.

Kao i u prethodnom slučaju, i ovde možemo da dovedemo u pitanje domete onog angažmana koji bi kroz humor da ponovo uspostavi neku vrstu institucionalne izvesnosti u uslovima u kojim je država oteta od strane određene društvene grupe ili političke partije. Jedan od krucijalnih problema leži u jednom od razloga zbog kojih je humor politički relevantan. Naime, činjenica da kroz sarkastično ismevanje možemo da, makar na kratko, osetimo superiornost nad moćnicima sobom povlači i izvesnu dozu razrešenja i olakšanja, čime se potire efektivna motivacija za angažman. Upravo ova „instant pravednost” koju humor isporučuje kroz stvaranje inferiorne karikature političkih aktera umanjuje stepen refleksije nad samim normama i pravilima. Ovaj efekat zauzimanja dezangazujuće moralne superiornosti ni na koji način ne ublažava patološke posledice ciničnog razumevanja društvene stvarnosti. Humor (kao i moralno osuđivanje) ne nudi stabilne osnove političkog organizovanja koje su potrebne kako bi se institucije revitalizovale.

Ovde je zgodna ilustracija emisija *24 Minuta sa Zoranom Kesićem* koja je u Srbiji dosegla relativno veliku gledanost. Konceptijski gledano, *24 minuta* je pravljena po uzoru na Stujartov *Daily Show* (iako ovdašnji format ima nešto stalnije segmente u odnosu na američki uzor). Emisija za jedan deo javnosti Srbije predstavlja važan (ako ne i jedini) uvid u ostatak medijske slike kojom dominiraju oni mediji koji favorizuju vladajuću partiju, kao i same predstavnike vlasti (Jovanović 2019). Štaviše, zajedno sa svojim gostima – koji od voditelja dobijaju status analitičara – Kesić nastoji da ukaže na apsurdnost poniznosti ovdašnjih medija, kao i na karikaturnu nehajnost javnih funkcionera za bilo kakav oblik pluralizma i poštovanja institucija. Međutim, čini se da je jedna opšta strategija *24 minuta* upravo ta da ukaže da bahatost počiva na nezapamćenoj farsičnosti načina vladanja u današnjoj Srbiji koja se, po pretpostavci, da lako razotkriti humorom. Pored toga, stiče se utisak da autor emisije kroz odabir gostiju, muzike, a često i eksplicitno u svom zaključnom monologu želi da prenese određenu vrstu entuzijazma i vere u mogućnost postojanja jedne „drugačije Srbije” – što bi se moglo protumačiti kao pokušaj da se prevaziđe (politička) apatičnost i cinizam u okviru javne sfere. Ovde leži i ključna razlika između emisija kao što su *Daily Show*-a i *24 minuta*. Naime, dok u Americi humor služi za artikulaciju „normalnosti” koja bi trebalo da anulira isuviše izraženo prisustvo ekstrema u javnom diskursu jedne liberalne zemlje, dotle u Srbiji *24 minuta* nastoji da artikulise ma koliko jasne konture alternativnog

pogleda na ovdašnje društvo koje bi uspevalo da izbegne sveprisutnu apatiju koja nastaje zbog toga što je većina institucija u zemlji zarobljena. Međutim, moralna superiornost koju Kesić nudi svojim gledaocima kroz ismevanje farsičnosti opravdavanja moći institucionalno nezauzdane vladajuće partije nudi jednu vrstu utehe i pukog olakšanja samoj publici koja može da se eventualno priključi već postojećim angažovanim akcijama, ali ne i da formuliše onu vrstu kritičkog mišljenja koje bi moglo da generiše neke nove angažovane činove.

Humor kao reakcija na katastrofalno urušavanje društvenog sistema. Treći način na koji humoristička težnja ka opštosti može da reaguje na gubitak opšteprihvaćenog principa opravdanja i utemeljenja društvene interakcije tiče se onih slučajeva gde je upliv kontingencije ogroman usled čega ukupan institucionalni poredak naglo propada. Ova vrsta humora – koja se u literaturi često naziva i humor katastrofe (Predojević 2021) – zapravo nema neposredno nikakvu angažujuću i dalju politizujuću ulogu, već bi pre svega trebalo da stvori otpornost kod onih koji posežu za ovakvom vrstom smeha. Međutim, iako je u literaturi dosta pisano o vezi između humora i podnošenja posledica izrazite neizvesnosti, malo se govorilo o sposobnosti humora da akterima predoči „nemoguće” razvoje događaja time što, sa stanovišta vrednosnog poretka koji je ugrožen kontingencijom, pokaže ekstremne (i stoga nemislive) posledice naglog urušavanja većeg dela normativnog sistema putem kojih društvena interakcija bila predvidljiva. Smeh se ovde bazira na najradikalnijem obliku inkongruencije: onom koji se bazira na granici onoga što se može iskomunicirati ili sme pomisliti.⁷ Ovde govorimo o „proročkom” aspektu političkog humora koji se ogleda u tome što apsurd postaje stvarnost usled ogromne nestabilnosti društvenog sistema. Ipak, odmah moramo naglasiti da su sva ova „predviđanja” nužno bezuspešna u pogledu angažovanja kako bi se sprečile negativne posledice nadolazeće katastrofe, budući da svoju humornost crpe upravo u neprihvatljivosti sopstvene pozicije. Tek naknadno možemo uvideti u kojoj meri su uvidi koji su se krili unutar ovakve vrste šala bili dalekovidni i dalekosežni.

Na ovim prostorima jedan od svakako najpoznatijih i specifičnih primera ovakve upotrebe političkog humora je sarajevska humoristička grupa Top lista nadrealista (TLN). Naderalisti su počeli na Radio Sarajevu, ali je već 1984. godine počela sa emitovanjem TV emisija sa istim nazivom. Danas su Nadrealisti svakako najpoznatiji po tome što su, kakao se to kolokvijalno često ističe, „predvideli” kataklizmične događaje koje su

⁷ Naravno, nema svaki vic o katastrofi ovakvu vrstu potencijala, no to što je ovakav oblik humora redak ne znači da ne zaslužuje našu pažnju.

obeležili raspad SFRJ. Međutim, svi akteri koji su učestvovali u pravljenju ove skeč-komedije i sami su se zatekli svojim „novostečenim sposobnostima”. U jednoj od poslednjih emisija originalnog sastava TLN, jedan od predvodnika grupe, dr Nele Karajlić, govori o specifičnoj vrsti autocenzure koja je nastala zbog toga što su određeni skečevi – poput parodije *Igara bez granica* u kojoj bi se takmičari borili u paljenju susednih sela – morali biti otkazani jer su se zlokobno slični događaji počeli događati u stvarnosti pre nego što su bili spremni za emitovanje, pa je ekipa odlučila da od istih odustane jer su delovali neukusno. Upravo u tom trenutku vidimo nemoć ove vrste humorističkog predskazanja koje u slučaju kada kontingencija ubrzava tok događaja gubi svoj razlog postojanja. No, kao što znamo, uz dovoljan istorijski otklon TLN je postala jedna od dalekosežnijih artikulacija antiratne i antinacionalističke retorike koje se javila u vreme izbijanja jugoslovenskih ratova.

Zaključak

U ovom radu nastojali smo da vidimo na koji način humor funkcioniše u odnosu na neke različite stepene stabilnosti vrednosti i norme koje daju društvenom delanju izvesnu dozu sigurnosti. U vreme rane i zrele faze razvoja modernosti, kada je postojao neki oblik višeg zajedničkog principa, humor je mogao, zahvaljujući svojoj težnji ka opštem prilikom ismevanja rigidnosti u sleđenju konvencija, pravila i normi, da deluje relativno subverzivno – naročito u autoritarnim režimima. Ipak, kasna faza razvoja modernosti i kapitalizma sa sobom dovodi i nemogućnost da se jasno odredi neka normativna instanca koja bi imala pretenziju na univerzalnost, te je i kulturna uloga humora postala znatno kompleksnija. Tako smo pokušali da pokažemo da sa većom otvorenosti društvenog poretka spram upli-va kontingencije, politička upotreba humora pre svega podrazumeva prevazilaženje društvene fragmentacije i pokušaj da se kroz opštost satirične kritike ponudi aproksimacija nekadašnje opštosti normativnog poretka. Utoliko porast prisutnosti političke upotrebe humora koje postaju poseban oblik žurnalizma, pomalo paradoksalno, govori o opadanju njegove moći da istinski generiše neki oblik društvenog angažmana i promene. Ipak, takođe smo pokušali da pokažemo da i dalje ostaje mogućnost da humor ostvari nešto radikalniji uticaj na društvo, a to je pre svega u onim oblicima kada se okreće spram samog jezika ili kada postaje toliko ekstremno otvoren spram kontingencije da karikature koje često čine njegov sastavni deo poprime obličje proročanstva.

Literatura

- Anon. n.d. *Pussy Riot (Ft. LATASHÁ & VÉRITÉ) – LAUGH IT OFF*.
- Bergson, Anri (2004), *O smehu*, Novi Sad: Vega Media.
- Blake, Aaron (2020), “Analysis | Trump’s Ridiculous Defense of His Comments about Injecting Disinfectants.” *Washington Post*, April 24.
- Boltanski, Luc, and Eve Chiapello (2007), *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso.
- Boltanski, Luc, and Laurent Thévenot (2006), *On Justification Economies of Worth*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Boltanski, Luc (2011), *On Critique: A Sociology of Emancipation*, Cambridge, UK; Malden, MA: Polity.
- Brummer, Alex (2013), “From the Archive, 30 August 1979: Nothing Funny about Life of Brian’s Jesus Joke.” *The Guardian*, August 30.
- Collins, Randall (2005), *Interaction Ritual Chains*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Dagnes, Alison (2012), *A Conservative Walks Into a Bar*, New York: Palgrave Macmillan US.
- Davis, Murray S (1979), “Sociology Through Humor.” *Symbolic Interaction* 2(1): 105–10. doi: 10.1525/si.1979.2.1.105.
- Dmitriev, Anatolii Vasil’evich (2006), “Humor and Politics.” *Anthropology & Archeology of Eurasia* 44(3): 64–100. doi: 10.2753/AAE1061-1959440304.
- Farnsworth, Stephen J., and S. Robert Lichter (2020), *Late Night with Trump: Political Humor and the American Presidency*, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Goffman, Erving (1974), *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Harris, Paul (2010), “Jon Stewart’s Rally to Restore Sanity Draws Marchers from across America.” *The Guardian*, October 30.
- Jovanović, Srđan Mladenov (2019), “‘Balm for the Soul’: Serbian Political Satire as a Critical Hub for Citizens,” *Mediální Studia* 13(01): 28–44.
- Pahl, Berenice (2016), “Pussy Riot’s Humour and the Social Media: Self-Irony, Subversion, and Solidarity,” *The European Journal of Humour Research* 4(4): 67–104. doi: 10.7592/EJHR2016.4.4.pahl.
- Predojević, Željko (2021), “Humor katastrofe i internetski memi u vrijeme pandemije koronavirusa na primjeru dvaju instagramskih profila,” *Anafora: Časopis za znanost o književnosti* 8(1):1–20. doi: 10.29162/ANAFORA.v8i1.1.
- Rorty, Richard (1989), *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shuster, Martin (2013), “Humor as an Optics: Bergson and the Ethics of Humor,” *Hypatia* 28(3): 618–32. doi: 10.1111/j.1527-2001.2012.01282.x.
- Tesnohlidkova, Olivera (2021), “Humor and Satire in Politics: Introducing Cultural Sociology to the Field.” *Sociology Compass* 15(1): e12842. doi: 10.1111/soc4.12842.
- Walby, Sylvia (2015), *Crisis*, Cambridge: Polity.

Srđan Prodanović

SOCIAL CHANGE THROUGH LAUGHTER: ON THE CONTEMPORARY USE OF POLITICAL HUMOR

Summary

In this paper, we will try to examine some of the contemporary theoretical specifics of the political use of humor. The main starting point is that political humor ridicules precisely those behaviors that are too rigidly based on norms, conventions or prejudices that are crucial for the reproduction of a given social order. Humor thus necessarily refers to what is general in social action, and it is this aspect of it that makes it attractive for political use and social engagement. Based on these abstract insights, I will try to offer three directions of political use of humor. I will pay special attention to the way in which the overall stability of the system itself affects the political achievements of the humorous view of political events.

Keywords

humor, (political) satire, social engagement, social change